

فرهنگ
مصطلحات نسخه‌شناسی

محمد مهدی باقی



نشرنی

باقی، مهدی، ۱۳۳۸ -

فرهنگ مصطلحات نسخه‌شناسی / محمد مهدی باقی - تهران:

نشر نی، ۱۳۸۵.

۱۸۳ ص.

ISBN 964-312-829-6

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

واژه‌نامه.

۱. نسخه‌های خطی عربی - واژه‌نامه‌ها. ۲. کتاب - واژه‌نامه‌ها.

الف. عنوان.

۰۱۱/۳۱۰۳

۲ ب ۲ ع / ۶۶۰۵ Z

۱۳۸۵

۸۲۰۳۷۸۲۰ م

کتابخانه ملی ایران



نشرنی

تهران، خیابان فاطمی، خیابان رهی معیری، شماره ۵۸، کد پستی ۱۴۱۳۷

تلفن: ۵۹ و ۸۸۰۰۴۶۵۸، صندوق پستی ۵۵۶ - ۱۳۱۴۵

www.nashreny.com

دفتر فروش: خیابان انقلاب، رویروی دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، شماره ۵۱۲

تلفن: ۶۶۴۹۸۲۹۳، فکس: ۶۶۴۹۸۲۹۴

کتابفروشی: خیابان کریم‌خان، نبش میرزای شیرازی، شماره ۱۶۹

تلفن ۸۸۹۰۱۵۶۱

فرهنگ مصطلحات نسخه‌شناسی

محمد مهدی باقی

• چاپ اول ۱۳۸۵ تهران • تعداد ۱۱۰۰ نسخه • لیتوگرافی غزال • چاپ غزال

ISBN 964-312-829-6

شابک ۹۶۴-۳۱۲-۸۲۹-۶

Printed in Iran

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۹	 مقدمه
۱۳	 منابع و مأخذ
۲۵	 فهرست کوتاه نوشت‌ها
۲۷	 فرهنگ مصطلحات
۱۵۹	 واژه‌نامه

مقدمه

بی تردید یکی از ویژگی‌های مهم تمدن اسلامی هنر کتاب‌سازی است. جایگاه اصلی کتاب در فرهنگ اسلامی در خود اسلام و به‌ویژه در قرآن ریشه دارد که نمونه‌اعلای کتاب به‌شمار است. از اوایل سده نخست تا پایان سده سیزدهم، ده‌ها هزار کتاب در زمینه‌های گوناگون دینی و علمی نوشته شده و چندین میلیون دست‌نویس اسلامی موجود در کتابخانه‌های سراسر جهان حاصل تمدن غنی اسلامی است.

نویسندگان، دانشمندان، خوشنویسان و پیشه‌وران آثاری در باب تألیف، آرایش، تجلید و جز آن پدید آوردند که پژوهشگران شماری از آنها را ویرایش و منتشر ساخته‌اند. برای نمونه از دوره ممالیک سه کتاب راهنما (handbook, manual) در باب ابزارها، تهیه مرکب، ساخت کاغذ و تجلید در دست است: *عمدة الکتاب* معز بن بادیس (د ۴۵۴)، *المختارة فی فنون من الصنع* اثر الملك المظفر یوسف الغسانی (د ۶۹۴)، و *النجوم الشارقات* اثر محمد بن ابی الخیر الحسنی الدمشقی (سده دهم).

به این آثار می‌توان چند اثر دیگر را نیز افزود: *تیسیر اثر الاشبیلی* (د ۶۲۸)، *تدبیر السفیر* اثر ابن ابی حمیة (سده نهم)، و *صناعة تفسیر الكتب* اثر السفیانی (زنده در ۱۰۲۹) که همه در باب فنون و مواد کتاب‌سازی است. دیگر *تحفة الخواص* ابوبکر مُحَمَّد القلوسی (د ۷۰۷) است که درباره ساخت مرکب است و نیز فصلی در باب *مسطرة* (خط‌کشی) دارد. سرانجام باید از *الدّر النضید* بدرالدین الغزّی یاد کرد که در

باب تعلیم است و جامع‌ترین فصل در باب اخلاق کُتّاب و مقابله و اصلاح را دارد. اگرچه تک‌نگاشت‌هایی (monographs) در باب دست‌نویس‌های عربی نوشته شده اما هنوز مقدمه‌ای جامع در این مورد در دست نیست، و بررسی خطوط و نوشته‌های عربی هنوز در مراحل ابتدایی است. از همین رو است که کتابنامه فرهنگ مصطلحات، که بیش از دویست منبع را دربرمی‌گیرد، برای پژوهشگران زبان، ادب، تاریخ، فرهنگ و جز آن بس سودمند تواند بود.

مصطلحات این فرهنگ از مآخذ گوناگون ادوار قدیم (کلاسیک)، سده‌های میانه و پس از آن، و نیز فهرست‌ها و پژوهش‌های معاصر برگرفته شده است. این فرهنگ، تصویری روشن از آیین کتاب‌سازی در جهان اسلام در عصر نگارش، آرایش، و تجلید نسخ را نشان می‌دهد که این عصر تقریباً چهارده سده را دربرمی‌گیرد. این اثر، مصطلحات مورد استفاده کُتّاب، محدثان، خطاطان، لغویان، دیگر علما و نیز پیشه‌وران (صُناع)، کتاب‌بازان و فهرست‌نویسان را دربرمی‌گیرد. بررسی این سنت مکتوب غنی برای درک بهتر خطوط گوناگون، ابزارها و سطوح نوشتار، کتابت، مقابله، اصلاح، آرایش و تجلید ضرورت دارد.

اگرچه ممکن است صورت یا معنی دقیق برخی از مصطلحات به سبب ابهام متون یا کاربرد آنها در یک نسخه واحد روشن نباشد، اما لازم دانسته شد تا در این مرحله همه مصطلحات موجود در مآخذ مورد بررسی، ذکر گردد. برای نمونه قطع الرُبُع و قطع الثَمَن را می‌توان ذکر کرد که معنای دقیق آنها معلوم نیست و ترجمه آنها به قطع یک‌چهارم و قطع یک‌هشتم ممکن است گمراه‌کننده باشد. چنین فرهنگی نمی‌تواند فاقد نام مهم‌ترین خطوط مورد استفاده در کتابت دست‌نویس‌ها باشد. هنر خوشنویسی هنری زنده است و خطوط (و بیشتر، نام آنها) همواره دستخوش تغییرات بوده و این تغییرات بسته به مکتب یا سنت، عصر و یا محل کتابت بوده است، برای نمونه نسخ یا رقاع در عهد ممالیک با نسخ یا رقاع در ادوار بعد متفاوت بوده است. تاکنون تصویر روشنی از این گوناگونی خطوط ترسیم نشده و افزون بر این در نامگذاری خطوط در آثار معاصر در باب خوشنویسی تفاوت‌ها و آشفتگی‌ها بسیار است. از این رو است که بوابر نهاده‌ها یا تعاریف مذکور در این فرهنگ بسیار کلی است و در مواردی مربوط به کاربرد آنها در دوره یا جایی خاص است.

بیشترین مصطلحات این فرهنگ مربوط به دست‌نویس‌های عربی است، اما برخی نیز از آثار مربوط به تدبیر ملک و سیاست مدرن برگرفته شده است. از آن‌رو که مصطلحات این فرهنگ از مآخذی برگرفته شده که در ادوار مختلف تاریخی و در جای‌های گوناگون نوشته شده، شمار مترادفات بسیار است. برای نمونه برای سرطبل مترادفاتی چون اُذن (اندلس، شمال آفریقا)، مَرَجع (مراکش)، لسان (سرزمین‌های اسلامی میانه)، مَقْلَب (لبنان، عراق)، رَدَّة (لبنان) و ساقِطَة (یمن) آمده است. مصطلحاتی چون شَمْسَة، لفاف، رکابَة و دَوَات نیز از این دست است.

پیوند شماری از مصطلحات با اندام‌های تن آدمی نیز شایان توجه است. این امر به‌ویژه در توصیف ظاهر نسخ آشکار است، برای مثال: اذن، رأس، وَجْه، عَقِيب، صدر، خَد، شِدَق و فَک، و رَقاص.

دیگر اینکه از عمر شماری از مصطلحات دیری نمی‌گذرد، اما بیشترین مصطلحات مذکور در این فرهنگ در متون قدیم به کار رفته است.

پس از سال‌ها پژوهش در زمینه نسخه‌شناسی، جای فرهنگ نسبتاً جامعی از مصطلحات این فن را خالی دیدم. از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۷۶ که در فرهنگستان زبان و ادب فارسی به سمت مربی پژوهشی اشتغال داشتم و از ۱۳۷۷ تا آذرماه ۱۳۸۱ که در دانشگاه تورنتو به ارائه سمینارهایی در زمینه نسخه‌شناسی codicology و نوشتن فهرست مختصر دست‌نویس‌های فارسی، عربی، و ترکی موجود در مجموعه کتابخانه تامس فیشر دانشگاه تورنتو مشغول بودم، به گردآوری مصطلحات نسخه‌شناسی پرداختم. فهرست نسخ این مجموعه با عنوان فهرست مختصر دست‌نویس‌های عربی، فارسی و ترکی کتابخانه دانشگاه تورنتو از سوی مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران به سال ۱۳۸۲ در تهران منتشر شد. در پایان این فهرست، مجموعه‌ای از مصطلحات دوزبانه نسخه‌شناسی را آوردم و ذکر منابع و مآخذ آنها و نیز کتاب‌شناسی موضوعی فن نسخه‌شناسی را به فرصتی دیگر موکول کردم.

شایان ذکر است که این مجموعه مصطلحات دوزبانه و به‌ویژه منابع و مآخذ آن که شمارشان از دویست درمی‌گذرد، پژوهشگران رشته‌های علوم اسلامی، ادبیات

فارسی و عرب، تاریخ، کتابداری، نسخه‌شناسی و جز آن را بس سودمند تواند بود. دیگر اینکه چنین اثری می‌تواند فهرست‌نویسان نسخ خطی و کتب چاپی را یاری کند. سودمندی دیگر این اثر، آشنا کردن پژوهشگران با منابع و مآخذ نسخه‌شناسی به زبان‌های عربی، فارسی، انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی و جز آن است.

سودمند است که در پایان مقدمه، از منابع فارسی ذیل یاد شود:

مایل هروی، غلامرضا، لغات و اصطلاحات فن کتابسازی، تهران، ۱۳۵۳.

مایل هروی، نجیب، کتاب آرای در تمدن اسلامی، تهران، ۱۳۷۲.

ادیب برومند، عبدالعلی، هنر قلمدان، تهران، ۱۳۶۶.

افشار، ایرج (گردآورنده)، صحافی سنتی، تهران ۱۳۵۷.

بیانی، مهدی، کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی (به کوشش حسین محبوبی اردکانی)،

تهران ۱۳۵۳.

محمد مهدی باقی

بهمن ماه ۱۳۸۳